

В.А. Бушаков
ПОХОДЖЕННЯ ТЮРКСЬКОГО АСТРОНІМА ÜLKER
“СТОЖАРИ”

Усузір’ї Тельця розташований астеризм (розсіяне зоряне скупчення) Плеяди, відомий у давніх тюрків як *Ülkär*, а в Україні як *Стожари*. Окрім первинного значення “Плеяди”, загальнотюркський астронім *Ülker* (اولکر) у деяких мовах набув вторинних значень: Велика Ведмедиця і Мала Ведмедиця у тувинців (*Üger*) та якутів (*Ürgel*), Качине Гніздо у якутів, Оріон у чувашів (*Ёлкер*), апелятиви “зірка” або “сузір’я” в турецьких (*ülger, ürker*) та туркменських (*hürkör*) діалектах [Севортян 1974, 630–631].

У народному уявленні Плеяди є окремим сузір’ям. У складі Плеяд нараховується близько п’ятисот зірок, з котрих незброєним оком видно лише від шести до дев’яти. У пов’язаних з астеризмом легендах і в його назві у різних народів фігурує, як правило, число “сім”, наприклад, російське *Семизвездие*. У давньому Перу Плеяди вважалися сімома очима бога Віракочі, що спостерігали за врожаєм [Lehmann-Nitsche 1925, 16, 18]. У хакасів *Хан Чігетей* (зірка Арктур; *Стріла Хана Чігетей* – Полярна зірка) є батьком *Семи Сестер* (Плеяди) і женеться за *Сімою Братами* (Велика Ведмедиця), що викрали одну з його дочок [Карпенко 1981, 68]. За міфами давніх греків, сім сестер (Тайгета, Електра, Алкіона, Астеропа, Майя, Мeroпа та Келено), дочки титана Атланта й океаніди Плейони, переслідувані мисливцем Оріоном, перетворилися на голубів, а Зевс переніс їх на небо у вигляді сузір’я [Мифологический словарь, 436].

З давніх-давен Плеяди служили людям небесним орієнтиром у часі та просторі [Серафимов 1898]. Ще Одиссей спрямував за ними свій корабель:

*Радостно парус напруга Одиссей и,
попутному ветру
Вверившись, поплыл. Сидя на корме
и могучей рукою
Руль обрaccia, он бодрствовал; сон на его
не спускался*

*Очи, и их не сводил он с Плеяд,
с нисходящего поздно
В море Воота, с Медведицы,
в людях еще Колесницы
Имя носящей и близ Ориона
свершающей вечно
Круг свой, себя никогда не купая
в водах океана.
С него богиня богинь повелела ему неусыпно
Путь соглашать свой, ее оставляя
по левую руку.*

[Гомер. Одиссея. Песнь V, 269–277 /
Пер. В. Жуковского]

Гесіод (VIII–VII ст. до н.е.) радив після появи на небі Плеяд розподіляти польові роботи. З появою Плеяд на небі у травні у давніх греків розпочинався сезон мореплавства, що тривав до їхнього заходу, коли, як зазначив Пліній Старший (27–79), починали віяти холодні північні вітри [Грейвс 1992, 124]. Британський математик і фізик Р. Пенроуз (Roger Penrose) виявив, що храм Партедон в Атенах астрономічно орієнтовано на Плеяди близько 1150 року до н. е. [Ларичев 1986, 126]. Російські діалектологи записали таке спостереження: “Стожари високо горять, уже много ночи”, – а в романі П. Мельникова-Печерського “У лісах” є зауваження: “Стожари сильно наклонились к краю небосклона, значит, ночь в исходе, утро близится” [Карпенко 1981, 50]. У “Словнику тюркських мов” Магмуда Кашгарського (X ст.) говориться: *yana kördi ülker savulmuş başı* “він знову побачив основу Плеяд, що схилилася [до виднокраю]” [Древнетюркский словарь, 625]. У башкирів є приказка про прихід спекотної пори року: *Ölkär ergä töşkändä, hıyır huğa töşör* “Стожари на виднокраї, корови у воді” [Башкирско-русский словарь, 483]. Декілька народних прикмет, пов’язаних із Плеядами, навів К. Юдахін в укладеному ним унікальному словнику киргизької мови: *Ürkör qulca ayının birinde qulpuğa kiret, tekenin onunda çığat* “Стожари у перший день місяця *кулджа* (червень) ховаються, на десятий день

місяця *теке* (липень) з’являються”; *Ürkör oop, cil keldi* “Стожари схилились, весна прийшла”; *Ürkör çıqtı – çöp ürket* “Стожари з’явилися – трави пишно піднялися”; *Ürkör töböndön ooğanda* “по півночі (взимку)”, букв. “коли Стожари від маківки схилились”; *Ürkör töbögö kelip qalıptır* “вже північ (взимку)”, букв. “Стожари досягли маківки”; *Ürkör cambaşqa tüştü* “Стожари схилились до заходу (нід ранок)”; *el catarda Ürkör cambaşqa tüşsö, cazğa taandıq bolğonu* “якщо на початку ночі Стожари схилиються до заходу, отже, настає весна” [Киргизско-русский словарь, 824]. У киргизів існував давній лік часу за Плеядами, у котрому термін *toğool* (букв. “зближення, зіткнення”) означав “час, коли місяць і сузір’я Плеяди стоять на відстані один від одного й одне навпроти одного”; одна з фаз місяця називається *ay toğodu*, букв. “Місяць зближився (із Плеядами)” [там само, 740]. Залежно від кількості днів, на котрі Стожари (*Ала çалтър*) випереджали у лютому (*нарӕс ~ нурӕс*) Місяць, чуваші визначали, через скільки тижнів зійде сніг; вони також вважали, якщо сузір’я *Елкер* (Плеяди) та Місяць пройдуть у березні далеко одне від одного, то буде високий овес, а якщо близько, то – низький [Юхма 1980, 266–267]. У киргизькій мові *ürkördöy* (астронім *Ürkör* з афіксом подібності **-döy**) означає “небагато (*про людей*)”, “невелика, але тісна група”, букв. “подібний до сузір’я *Ürkör*” [Киргизско-русский словарь, 824]. Астронім вживається у тюркському антропоніміконі – жіноче ім’я *Ulker* у кримських татар [Озенбашлы 1992, 37].

Наведені приклади показують, що в культурі тюркських народів сузір’я Плеяди займало чільне місце, тому інтерес до походження його загальнотюркської назви виходить далеко за межі етимології.

В “Етимологічному словнику тюркських мов” [Севортян 1974, 630–631] наведені різні етимології загальнотюркського астроніма *Ülker*.

Л. Базен (L. Bazin) пояснює його як “той, що розділяє”, “той, що ділить” від інтенсивної форми ***ül-k-** дієслова **ül-** ‘ділити’, посилаючись на аналогічне значення назви сузір’я в деяких мовах;

Ю. Немет (J. Németh) вважає первісним варіант не з **-l-**, а з **-r-** (турецьке діалектне

Ürker, туркменське діалектне *Hürkör*, киргизьке *Ürkör*), пояснюючи його з **ür-** ‘дути’ + афікс **-kör** із значенням схильності або здатності до дії;

К. Брокельман (С. Brockelmann) розглядає *Ülker* як дієприкметник, утворений від ***ülkä-** ‘розділяти’, ‘ділити’, а також пояснює форму *Ülkär* як “купа”, порівнюючи її з **ülkür** ‘компактний’, ‘постійний’;

Дж. Клаусон (G. Clauson), пояснює походження астроніма з військового терміна **ürker** ‘засідка’ у Санглях [Sanglaç].

Запропоновані етимології непереконливі щодо словотвору та семантичної типології. Назви сузір’я Плеяди в різних мовах світу є конкретними: “сім зірок”, “шість зірок”, “безліч”, – або метафоричними: “птахи (ластівки, голуби, ворони, папуги)”, “пташине гніздо”, “тварини (вівці, козенята, собаки, лисиці)”, “комахи (бджоли, мурахи)”, “жінки (сім сестер, баби)”, “очі”, “решето”, “сито”, “личак” [Карпенко 1981, 52–53]: давньогрецьке *Πελειάδες ~ Πλειάδες* “голубки” (**πέλειαι** ‘дикий голуб’) [Серафимов 1898], новогр. *Πούλια* “птахи”, “курчата” (**πούλι** ‘птах’, ‘курча’), французьке *Poussinière* (“клітка для курчат”), німецьке *Gluckhenne* (“квочка”), угорське *Fiastyúk* (“курка з курчатами”), румунське *Găinușă* (**găinușă** ‘курочка’, ‘рябчик’, ‘тетеря’, ‘хрущ’), гагаузьке *Klôçka yıldızı* (**klôçka** ‘квочка’, **yıldız** ‘зірка’), сербсько-хорватське *Влашићи, Власи* (“волосся”, пор. турецьке *Ülker* “Плеяди” і **ülker** ~ **ülger** ‘пушок на плодах’, ‘ворс’), фінське *Seulaset* (множина від **seula** ‘решето, сито’), чуваське *Ала çалтър* (**ала** ‘решето, сито’, **çалтър** ‘зірка’), українське *Стожари* і російське *Стожары* (**стожар** ‘жердина, встромлена у землю посеред стогу, щоби він не хилився’) [Даль, 1956, 326], укр. *Квочка з курчатами*, рос. *Волосыны* в Афанасія Нікітіна [Карпенко, 1981, 50], *Гнездо, Птичье Гнездо, Утиное Гнездо, Утичье Гнездо, Бабы*, укр. *Волосожари* і рос. *Волосожары* (від *Волос* та *Стожари*), арабське *الشريا* *ас-Сурайа* (“Люстра”), монгольське *Мичид ~ Мэчид* (“Мавпи”, від **мич(ин)** ~ **мэч(ин)** ‘мавпа’), евенкійське *Улгэр* [Эвенкийско-русский словарь, 438] (**улгэр** “заплетена коса”).

Евенкійський астронім *Улгэр* збігається з тюркським *Ülker*, але ставити пи-

тання про його запозичення з тюркських мов немає підстав, оскільки евенкійський астронім походить від апелятива **улгэр** ‘заплетена коса’, пов’язаного з іншими евенкійськими лексемами: **улгэс** ‘заплетена коса’, **улгэн** ‘ключ птахів’, ‘низка шкурок’, ‘чарунка сіті’, ‘берег ріки, вкритий ялинами’, **улгэнмэг** ‘ряд дерев’, **улгэ-ми** ‘летіти зграєю, ключем (про птахів)’, ‘нанизувати, низати’, ‘плести косу’, **улгэн-ми** ‘летіти ключем (про птахів)’, ‘зв’язувати щось в одну в’язку’, ‘в’язати сіть’, ‘нанизувати бісер’, пор. нанайське **улгэ** ‘вузол’ [Эвенкийско-русский словарь, 437–438]. Перелічені евенкійські лексеми мають аналоги в інших тунгусо-маньчжурських мовах: негідальські **улгэ-** ‘нанизувати (бісер)’, ‘нанизувати (дрібну рибу на стрижень, прут)’, **улгэн** ‘в’язка’, ‘ключ, зграя (птахи)’, ‘сузір’я’ (! – В.Б.); ороцькі **уггэктэ** (< *улгэктэ) ‘в’язка, пучок’, **уггэнэ-** ‘зв’язувати (у в’язки, пучки)’, орокські **улдэ** (< *улгэ) ‘низка (шкурок білок, лисиць, соболів та ін.)’, ‘пучок’; маньчжурські **улчилэ** ‘нанизувати (намисто, чотки, монети), **улчин**, **улчэн** ‘шнур, мотузка (на яку нанизують щось)’, лічильне слово низок намиста, чоток, мідних монет [Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, 259–260]; нанайські **улгэн** ‘низка юколи, риби’, **улгэн-** ‘нанизувати, нанизувати юколу, рибу (на лозину, на мотузку, на дрот)’ [Оненко 1980, 428].

Евенкійські дієслова **улгэ-ми**, **улгэн-ми** явно пов’язані з бурятським **улхэ**

‘нанизувати’ [Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, 260] та халха-монгольським **хэлхэх** ‘нанизувати’, ‘з’єднувати’, ‘збирати до купи’, ‘зв’язувати разом’, напр. **мөөг хэлхэх** ‘нанизувати гриби (на нитку, мотузку)’, від якого утворені іменники **хэлхээ** ‘низка’, ‘нитка, мотузка для низання’, ‘зв’язок, взаємовідносини’, ‘індекс, покажчик’ та **хэлхээс** ‘нитка, мотузка для низання’, ‘покажчик, індекс’ [Монгольско-русский словарь, 587], а також, можливо, з юкагірським **ire(I)** ‘зв’язувати’ та коттським **iri ~ ire** ‘нитка’, ‘зав’язка, поворозка’. Семантика евенкійського астроніма *Улгэр* має типологічні паралелі в слов’янській космонімії: рос. *Волосыны* і серб.-хорват. *Влашићи, Влаши*, а негідальське **улгэн** ‘сузір’я’ (< **улгэн** ‘ключ, зграя (птахи)’) можна порівнювати з давньогр. *Πελειάδες ~ Πλειάδες* ‘голубки’ і новогр. *Πούλια* ‘птахи’.

На тюркському ґрунті астронім *Ülker* непрозорий (турецький апелятив **ülker ~ ülger** ‘пушок на плодах’, ‘ворс’, ймовірно, походить від астроніма), а фонетичні зміни в астронімі у киргизській, якутській та інших мовах вказують на те, що він не має генетичних зв’язків з тюркською лексикою. Тому слушно припустити, що загальнотюркський астронім *Ülker* ‘Стожари’ походить від евенкійського аналога *Улгэр*, з котрим він збігається фонетично.

Запозичення астроніма *Ülker* давніми тюрками в евенків сталося, коли ці народи мали тісні міжетнічні стосунки.

Література

- Башкирско-русский словарь.** 32 000 слов. Москва, 1996.
- Даль В.И. **Толковый словарь живого великорусского языка.** Т. IV. Москва, 1956.
- Грейвс Р. **Мифы древней Греции** / Пер. с англ. К.П. Лукьяненко. Под ред. и с послесл. А.А. Тахо-Годи. Москва, 1992.
- Древнетюркский словарь.** Ленинград, 1969.
- Карпенко Ю.А. **Названия звездного неба.** Москва, 1981.
- Киргизско-русский словарь** / Сост. К.К. Юдахин. Москва, 1965.
- Мифологический словарь. Москва, 1990.
- Монгольско-русский словарь.** Ок. 22 тыс. слов / Под общей ред. А. Лувсандэндэва. Москва, 1957.
- Ларичев В.Е. **Колесо времени: Солнце, Луна и древние люди.** Новосибирск, 1986.
- Озенбашилы Э. **Крымскотатарские имена.** Симферополь, 1992.
- Оненко С.Н. **Нанайско-русский словарь** / Под. ред. В.А. Аврорина. Москва, 1980.
- Севортян Э.В. **Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные).** Москва, 1974.

Серафимов В. Плеяды // **Энциклопедический словарь** / Издатели **Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон**. Т. XXIII А, кн. 46. Москва, 1898.

Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков (Материалы к этимологическому словарю). Т. 2 (О–Э) / В.А. Гоцевская, В.Д. Колесникова, О.А. Константинова и др. Отв. ред. В.И. Цинциус. Ленинград, 1977.

Эвенкийско-русский словарь / Сост. Г.М. Василевич. Москва, 1958.

Юхма М.Н. Заметки о чувашской космонимии // **Ономастика Востока**. Москва, 1989.

Lehmann-Nitsche R. **Astronomia indigena sudamericana**. Buenos-Aires, 1925.

Sanglax. **A Persian guide to the Turkish language by Muhammad Mahdī Xān. Facsimile text with an introduction and indices by Sir G. Clauson**. London, 1960.